

RADULE KNEZEVIĆ

PROUDHONOVA POLITIČKA DOKTRINA

I

Francuska je revolucija bila »divni izlazak sunca« modernoga doba: građanskog društva i političke države. Njegovo konstituiranje i razvoj su kao vanjski izrazi dubokih unutarnjih protivurječnosti interesa, nadanja, htijenja i moći pratili burni događaji: revolucija odozgo, liberalna revolucija, demokratska revolucija i revolucionarna vlada, Napoleonovi ratovi, restauracija, julska revolucija, 1848, državni udar L. Napoleona, drugo carstvo, itd.

Ekonomskom i političkom uobličavanju trijeznog kraljevstva buržoaske klase svojim principima, moralnim činom i revolucionarnom akcijom suprotstavlja se plebejsko krilo francuskog društva koje ima svoje tribune u Babeufu a kasnije u Blanquiju, zalažući se za permanentno revolucioniranje sve do ostvarivanja sretnog kraja revolucije, to jest ukidanja privatnog vlasništva i ostvarivanja jedinog dobra — komunističke zajednice.¹

Suprotno tim revolucionarnim i misaonim okvirima koji se u osnovi kreću i završavaju u domeni države i političkog revolucioniranja, nastavljaajući se na nedosljednost revolucije, razvija se i druga misaona orijentacija koju oličavaju Saint-Simon, Fourier i Proudhon, a koja smatra da je političko revolucioniranje besmisleno i ozbiljenje novog poretka i smisao revolucije vidi u okviru socijalnih reformi i mijena.

Saint-Simonova sistematizacija kapitalističkog svijeta jest jedan od izvora Proudhonove političke doktrine, mada je ona nastala u drugačijim socijalnim i ekonomskim uvjetima društvenog razvoja.*

Nedosljednost francuske revolucije, te užasavajuće eksplozije i najvećeg od svih bičeva, zapravo katastrofa od 1793. i kasniji tok historijskog razvoja, vratili su društvo, smatra Saint-Simon u stari poredak, otvarajući time sveopću krizu.² Izvor i objašnjenje neuspješnog ishoda revolucije Saint-Simon nalazi u metafizičkim učenjima predstavnika nevjerođostojnih znanosti-le-

¹ *Babeuf i Buonarroti, Izbor*, Kultura, Zagreb, 1955. strana 147 i 182.

* I pored značajnog utjecaja što ga je na Proudhonovu političku doktrinu imala misao Saint-Simona, Plehanovljevo stajalište da je »otac proudhonovske anarhije nitko drugi nego Saint-Simon«, ipak je jednostrano. (Vidi: G. V. Plehanov, *Anarhizam i socijalizam*, Kultura, Beograd, 1961, st. 67)

² *Izbor iz djela Saint-Simona i Fouriera*, Kultura, 1952, Zagreb, str. 117

gista te u neukosti klase koja vodi borbu s klasom vlasnika, klase koja nema vlasništva.

Rezime dotadašnjeg razvoja za Saint-Simona jest politika (vlast čovjeka nad čovjekom; vladavina manjine nad većinom; parazitizam) i metafizika, te on budućnost vidi u pozitivnom sistemu (industrijskom društvu) i vjerodostojnoj znanosti. Jer, svrha društvene organizacije jest proizvodnja a odatle proizlazi primarni položaj proizvođača (industrijalaca — zemljovlasnika, tvorničara i trgovaca) koji oni trebaju imati u društvu. Najistaknutiji industrijalci trebaju preuzeti upravu nad društvenim poslovima, uzimajući time društvenu vlast iz ruku mase parazita.³ Time industrijalci, kao prirodni predstavnici svih trudbenika, među kojima najznačajniju ulogu igraju bankari budući da je riječ o upravljanju općim imetkom, konstituiraju industrijski sistem, zajednicu rada i svojine, mira i reda.⁴ Budući da su nasilna sredstva dobra samo za obaranje i razaranje, to će se ova društvena promjena moći ostvariti, smatra Saint-Simon, miroљjubivo — taktičkim ponašanjem glavnih predstavnika trudbenika, to jest raspravljanjem, objašnjavanjem i uvjeravanjem.⁵

Ta se društvena promjena odvija po općem cilju koji omogućuju, definiraju i u skladu s njim prosvjećuju, i razvijaju svijest, vjerodostojne znanosti. Država se time rastvara u ekonomiji. Politika mijenja svoje značenje i ulogu, ona postaje sekundarna. U daljnjem historijskom razvoju koji se odvija po općem cilju, ona iščezava.⁶ Ostaje samo upravljanje stvarima.

Uočavajući suprotnosti dokonih i trudbenika, saintsimonisti će, nastavljajući svoga učitelja, cilj društvenog razvoja vidjeti u uklanjanju tog klasnog antagonizma i ostvarenju asocijacije izmirenjem klasa. Mirno i postupno, isključujući političku akciju kao besmisleno, jer ona vodi ponovnoj konstituciji starog poretka.⁷

Slična stajališta susrećemo i kod Fouriera i fourierista. Prosvjetiteljska je filozofija, smatra Fourier, pripremila i izazvala erupciju vulkana od 1789. i u vremenu do katastrofe (1793) kada je bankrotirala, ona je pokušala riješiti dileme i pitanja koja je pokrenula revolucija. Poslije 1793. iluzije su se raspršile, jer ni jedno pitanje, pa čak ni sprečavanje siromaštva, nije bilo riješeno. Polazeći od apsolutne sumnje, Fourier dolazi do zaključka da društveni odnosi u civiliziranom svijetu moraju ustupiti mjesto drugim formama društvene zajednice, a rukovođen svojim drugim metodološkim pravilom — apsolutnim skretanjem, zaključuje da se oni mogu ostvariti s onu stranu dosadašnjih odlučujućih društvenih i teorijskih činilaca: politike i religije, kojima su se do sada najviše bavile neproduktivne znanosti, to jest filozofija. Otuda Fourier ostvarivanje najvećeg zakona, dobra naroda, vidi u takvim mjerama koje nemaju ništa zajedničkog s administracijom i svećenstvom, već se pro-

³ Ibid., str. 74—75

⁴ Ibid., str. 77

⁵ Ibid., str. 78

⁶ Ibid., str. 56. i 89.

⁷ »Buržoaziji govorimo: »Mi smo glas naroda koji zahtijeva svoj dio u asocijaciji, glas energičan, jer je zahtjev pravedan, ali miran, jer mi, glasnici budućnosti, znamo, od svoga učitelja, da je nasilje retrogradno i da njegovo carstvo pripada prošlosti. Narodu govorimo i ponavljamo svaki dan: Mi smo glas buržoazije; svi vi patnici zahtijevate opću asocijaciju i vi ćete je dobiti jer nju hoće bog. Ali, ona će vam biti dana samo ako budete zahtijevali mirno i postupno. Ako pak pokušate da nasilno istrgnete oruđa rada iz ruku sadašnjih vlasnika, onda imajte na umu da jaki ljudi koji će rukovoditi vašim gnjevom neće propustiti da se nastane u vilama i palačama koje su oduzeli starim vlasnicima, i stvar će se za vas svesti na promjenu gospodara.«

(E. Flachet *Oeuvres de Saint-Simon et d'Enfantin*, IV, Paris, 1865, p. 70, 71, 72., cit. po G. V. Plehanov, *Od idealizma ka materijalizmu*, Kultura, Beograd, 1964, str. 67.)

težu samo na industriju te kućni život i nespojive su sa svakom vladom i vladanjem, budući da za njom i njenim intervencijama nemaju potrebe. U egzaktnoj znanosti o industrijskom sistemu i o sudbini društva, Fourier vidi ne samo mogućnost ostvarivanja novog poretka — općeg blagostanja i dobrih običaja, već i sprečavanje pobuna, zavjera i revolucija koje potresaju poredak.⁸

Nastavljajući se na ideje svoga učitelja Fouriera, Considerant pokazuje da se društvene proturječnosti i klasne suprotnosti mogu jedino riješiti povezivanjem klasnih interesa. Jer, to je najbolje sredstvo za ostvarivanje posebnih interesa svake klase. Bilo kakvo suprotstavljanje i borba pojedinih dijelova društva ili klasa neopravdani su: opravdan je samo sklad, harmonija, potpun i slobodan razvitak poretka. Uviđajući taj put i način ostvarivanja ljudske sreće, društvo, smatra Considerant, izlazi polako iz sadašnjeg neprirodnog stanja. Otuda se za ozbiljenje nove zajednice ne treba tući već samo popravljati, organizirati.⁹ Jedino se time može spriječiti uništavanje srednjih slojeva i podjela društva na dvije klase: na mali broj onih koji imaju sve, i veliki broj onih koji nemaju ništa.¹⁰

Međutim, osnova za razumijevanje i valorizaciju Proudhonove doktrine, nalazi se, kako je to Marx pokazao, u djelima engleskih ekonomista J. F. Braya i J. Graya.¹¹

U svojem djelu *Patnje radnika i lijek za njih*, Bray pokazuje da je nejednakost razmjene uzrokovana nejednakošću posjeda iz čega proizlaze društvene nejednakosti i protivvrječnosti. Da bi se uspostavio sistem društvene jednakosti, potrebno je organizirati sistem ekvivalentne razmjene. Budući da rad jedino stvara vrijednost, vrijednost proizvoda određena je radnim vremenom. Otuda proizlazi da svaki proizvođač u pravednoj razmjeni dobiva puni proizvod svoga rada. Ali, zato svi ljudi moraju raditi kako bi se mogle razmjenjivati jednake vrijednosti za jednake vrijednosti, i time ostvarila uzajamna i jednaka korist u razmjeni. Tim se ukida eksploatacija to jest profit, interes i renta.

Politička jednakost kao cilj jest zabluda, štoviše ona je zabluda i kao sredstvo. Društvena organizacija bi počivala na porodicama kao obliku grupiranja pojedinaca i općinama kao obliku grupiranja porodica itd. Utvrđivanje potreba za proizvodnju i određivanje relativne vrijednosti svakog proizvoda vršilo bi se pomoću općinskih i mjesnih ureda.¹²

Brayevo izvođenje organizacije razmjene kao oblika ukidanja eksploatacije slijedi, odnosno nastavlja Proudhon.

U svom djelu *Socijalni sistem*, Gray je prvi sintetički izložio teoriju o radnom vremenu kao neposrednoj jedinici mjere novca. Gray radno vrijeme sadržano u robama pretpostavlja kao neposredno društveno i ono je unutarnja mjera vrijednosti. Otuda se robe trebaju jedne prema drugima neposredno odnositi kao proizvodi društvenog rada. Jedna centralna nacionalna banka izdavala bi potvrde o radnom vremenu koje je utrošeno na proizvodnju različitih roba. Proizvođač prima u razmjenu za robu ispravu o vrijednosti i te

⁸ Usp. *Izbor iz djela Saint-Simona i Fouriera*, str. 257 i dalje.

⁹ Vidi: G. V. Plehanov, *Od idealizma ka materijalizmu*, str. 64.

¹⁰ *Ibid.*, str. 87.

¹¹ K. Marx, *Bijeda filozofije*, Kultura, Zagreb, 1964, str. 63.

¹² Skica osnovnih stanovišta J. F. Braya data je prema K. Marx, *Bijeda filozofije*, str. 63—69.

banknote od 1 radne nedjelje, 1 radnog dana itd. služe u isti mah kao uputnica na ekvivalent u svim drugim robama koje se nalaze u bančnim skladištima. Tim je svaka roba neposredno postala novac. Plemeniti metali tako gube svoju povlasticu prema drugim metalima i zauzimaju na tržišnici mjesto koje im pripada, pokraj maslaca i jaja. Banka svojim ukupnim mehanizmom regulira i samu proizvodnju.

Poslije februarske revolucije u Francuskoj Gray je poslao francuskoj vladi memorandum u kome poučava da Francuskoj nije potrebna organizacija rada, već organizacija razmjene, čiji se potpuno razrađen plan nalazi u novčanom sistemu koji je izišao iz njegove glave.¹³

Na te ideje o radnom novcu i ulozi banaka kao instituciji za organizaciju pravedne razmjene nastavlja se Rodbertus u Njemačkoj (1842) i Proudhon u Francuskoj (1846).

Ali, i ako se Proudhon nastavlja na misao Saint-Simona i Fouriera te na ideje Braya i Graya, razvoj francuskog društva poslije julske revolucije jest društveno-historijsko obzorje u kojem se formira Proudhonova politička doktrina.

Julska revolucija označava konačnu pobjedu buržoazije nad feudalizmom i početak bržeg industrijskog razvoja u Francuskoj. Otpočinje koncentracija kapitala koja će se izvršiti tek poslije 1850. godine. Nadmašivanje zanatske i sitne industrije označava ujedno propadanje zanatlija, malih industrijskih poduzeća i sitnog posjeda uopće.¹⁴ Postupno Francuska prestaje biti zemlja sitnih sopstvenika i sitne buržoazije. Sitna se buržoazija koleba nalazeći se u suprotnosti s dvije osnovne klase koje vode stvarnu klasnu borbu: buržoazijom i proletarijatom. Industrijska je buržoazija sve do 1848. godine pod vlašću financijske oligarhije koja čini usku socijalnu osnovu državne strukture. Pad akcionarskog društva i vlast industrijske buržoazije privremeno biva prekinuta vladavinom L. Napoleona, pred čijim su kundakom sve klase, razvlašćene i nemoćne, klečale na koljenima. Koncentracija kapitala i centralizacija industrije i cjelokupnog društvenog organizma poslije 1850. godine ujedno označava definitivnu pobjedu i vlast industrijske buržoazije.

Iz rezultata februarske revolucije i juskog ustanka sitna buržoazija zaključuje da se političkim sredstvima društveni problemi ne mogu riješiti, a pogotovu da ona ne može poboljšati svoj položaj. Pobjeda industrijske buržoazije razbila je sve njene iluzije. Apeli na staro jedinstvo buržoazne klase ostaju nezamijećeni i sitna buržoazija pokušava, da, za sebe razuman poradak, traži u projektima ekonomskih reformi, nadajući se da će one ipak biti blagoslovljene od buržoazije, čime bi se omogućilo konstituiranje razumnog, pravednog i slobodnog poretka.

Piere Joseph Proudhon rodio se 1809. u Besançonu, mjestu vinogradara, sitnih sopstvenika, zanatlija i obrtnika. Kao sin propalog sitnog seljaka, koji nakon likvidacije posjeda — progutala ga hipoteka — postaje bačvarskim obrtnikom, on će cijelog svog života osjećati nostalgiju za izgubljenim posjedom.¹⁵ Ne mireći se s propadanjem ovog socijalnog sloja koji, kako to kaže

¹³ Prikaz ideja J. Graya skiciran je prema odjeljku iz djela *K. Marxa Prilog kritici političke ekonomije*, BIGZ, Beograd, 1967. str. 66—69.

¹⁴ R. Pavičević, *Država kao konfederacija komuna*, IMPP, Beograd, 1969. str. 211.

¹⁵ R. Garaudy, *Karl Marx*, Školska knjiga, Zgb. 1976. str. 167—168.

Proudhon, živi isključivo od svoga rada i nikoga ne eksploatira, on postaje i ostaje njegov ideolog.

Prvo značajnije Proudhonovo djelo *Qu'est-ce que' la propriété?* pojavilo se 1840, a zatim slijede: *Système des contradictions économiques ou philosophie de la misere* (1846), *Les Confessions d'un Revolutionnaire* (1849) *Idée générale de la Révolutions au XIX siècle*, (1851), *De la Justice dans la Révolution et dans l'Eglise* (1858), *Du Principe fédératif*, (1863), *De la Capacité politique des classes ouvrières* (1865), i *Théorie de la propriété* (1865).

Proudhonova shvaćanja imala su, još za vrijeme njegova života, veliki utjecaj ne samo u Francuskoj, već i u drugim evropskim zemljama, osobito u Španjolskoj, Italiji i Švicarskoj. I to ne samo na pristalice idejne i teorijske orijentacije kojoj je on rodonačelnik — anarhizma — već i na takve proleterske borce i mislioce kao što su Blanqui i Lafargue.¹⁶

Utjecaj Proudhonovih ideja bio je najjači za vrijeme Prve internacionale. Jedna od glavnih idejnih borbi unutar Internacionale vodila se između marksizma i proudhonizma. Poslije kongresa u Bruxellesu (1868) utjecaj proudhonizma u Internacionali znatnije opada.

Pobjeda marksizma nad proudhonizmom u radničkom pokretu Francuske uslijedila je tek sa stvaranjem Francuske radničke partije 1879. na kongresu u Marseilleu, odnosno s njenim programom usvojenim u Havreu 1880, programom čija su obrazloženja pisana Marxovom rukom.¹⁷ Najveći utjecaj proudhonizam je u Francuskoj imao neposredno prije i za vrijeme Pariške komune, čiji poraz jest, na određen način, i poraz proudhonizma. Međutim, i ona suvremena teorija koju francuski sociolog Bouglé naziva francuski socijalizam ima svoj izvor i ishodište u Proudhonovoj doktrini.

Proudhon nije samo rodonačelnik anarhizma, mada se njegov individualistički anarhizam bitno razlikuje od onog koji ga slijedi, to jest kolektivističkog (Bakunjin, Kropotkin), već i začetnik reformizma u radničkom pokretu.

II

Na tragu utopista i francuske filozofije XVIII stoljeća, Proudhon smatra da društvo i odnose u njemu treba urediti prema stvarnoj ljudskoj prirodi. Vrhovni princip čovjekove prirode jest za Proudhona pravda, i otuda je ona ne samo osnova za vrednovanje sadašnjosti i budućnosti već i princip na kojem se treba organizirati novi poredak. Princip pravde imanentan je svakoj individui, on je njena unutarnja snaga, a ne neka spoljna sila. Pravda dakle ne proizlazi iz spolja nametnutog autoriteta niti iz društva i odnosa u njemu, i otuda bit čovjeka i njegove društvenosti jest u njemu samom. Drugo bitno svojstvo čovjeka je rad. Kao i pravda, i rad je apsolutno dan. To znači nepromjenjiv i vječan. Pravda i rad jesu dakle bitna svojstva čovječanstva, svojstva koja se ne ukidaju i ne mijenjaju i koja vječno traju.

Otuda stvarnost to jest društvo treba mjeriti prema principu pravde.¹⁸ Pravda i dostojanstvo su u nama samima i oni su identični i solidarni. Spoz-

¹⁶ Vidi: M. Vojnović, *Socijalizam i revolucionarna akcija*, IMPP, Beograd, 1975. str. 87 i M. Joka, *Paul Lafarquet*, IMRP, Beograd, 1974. str. 18.

¹⁷ R. Garaudy, *cit. djelo*, str. 186.

¹⁸ Proudhon, *De la Justice dans la Révolution et dan l'Eglise*, éd. Rivière, Paris, 1930. t. I. p. 413

naja, poštivanje i obrana dostojanstva u sebi samome i u osobi drugoga jest pravda. Spoznaja pravde, a time i afirmacija čovjeka kao individue i vrste ostvaruje se putem razuma.¹⁹

Ali, temeljna pretpostavka pravde jest sloboda i to sloboda kao slobodna individua koja podrazumijeva poštivanje dostojanstva drugoga i principa solidarnosti u društvenom životu. Poredak koji iz ovih svojstva čovjeka proizlazi jest efekat individualne volje, rada i razuma.²⁰ Njegov je jedini princip slobodna individua. Individua je pak slobodna, kad spozna svoju pravu prirodu i postupa u skladu s njom. Sloboda individue nespojiva je bilo s kakvim autoritetom, nasiljem i ugnjetavanjem. To znači da slobode nema tamo gdje postoji nejednakost. Jer, jednakost proizlazi iz pravde, iz urođenih osobina ljudi, iz identičnosti razuma i težnje za očuvanjem dostojanstva.²¹ Ona se očituje u pravu individue da raspolaže cjelokupnim proizvodom svoga rada, to znači njena je bit u socijalnoj slobodi čovjeka, slobodi čovjeka kao privatnog vlasnika, privatnog proizvođača, to jest privatne individue.

Sadašnji društveni poredak nije, pokazuje Proudhon, poredak pravde, slobode i jednakosti, već poredak sveopćeg i progresivnog zla. Da bi se stvorio pravedan poredak, društvo je potrebno organizirati na njegovim prirodnim principima. Put k tome jest uklanjanje protivurječnosti putem sinteze ili uravnoteženja dvaju protivurječnih elemenata koji u društvu postoje: pozitivnih — prirodnih principa i negativnih — proizvoda ljudske konstrukcije, odnosno sinteza ili uravnoteženje između društvene i političke konstitucije.

Francuska revolucija nije uspjela, smatra Proudhon, da ostvari poredak pravde i slobode. Ona je rušeći feudalni poredak svoj veliki pohod završila u političkoj konstituciji to jest u bankrotu revolucije i revolucionara.²² Ekonomska organizacija društva ostala je netaknuta. Politika je nadvladala ekonomiju, konstituirajući proturječnost između rada i autoriteta, slobode i poroka, to jest političke ekonomije i politike. Smisao revolucioniranja i društvenog razvoja Proudhon vidi ne u sferi politike već u domeni socijalne ekonomije, to jest ostvarivanja društvene konstitucije. Politička je konstitucija smatra Proudhon pogrešan proizvod ljudskog uma.²³ Ona počiva na principu autoriteta, suvereniteta i nasilja nad pojedincima. Tražiti njenu bit jest bespredmetno, jer je autoritet kao i božanstvo stvar vjere a ne stvar spoznaje. Politički princip — država izgrađen je, pokazuje Proudhon, u *Idée générale de la Révolution au XIX siècle*, na slijedećim dogmama: prvobitna pokvarenost ljudske prirode; bitna nejednakost života, vječni karakter suprotnosti i rata i fatalnost bijede.

Iz tih dogmi nužno slijedi: neophodnost države, to jest pokornost, rezignacija i vjera. A otuda proizlazi: podjela naroda na klase ili kaste koje su jedna drugoj podređene, svrstane i pretvorene u piramidu na čijem se vrhu nalazi vlast; administrativna centralizacija; pravosudna hijerarhija; policija; vjerski obredi. U zemljama gdje postoji, odnosno gdje prevladava demokratski princip, ovome se još može po Proudhonu dodati: podjela vlasti; inter-

¹⁹ *Ibid.*, p. 423.

²⁰ Proudhon, *Idée Générale de la Révolution au XIX siècle*, éd. Rivière, Paris, 1924, p. 203.

²¹ Proudhon, *De la Justice* . . . , t. I. p. 423

²² Proudhon, *Idée* . . . p. 127.

²³ Proudhon, *Les Confessions d'un Révolutionnaire*, éd Rivière, Paris, 1929, p. 218.

vencija naroda u vladi putem parlamentarne demokracije; bezbrojne varijacije izbornih sistema; dvodomni sistem; izglasavanje zakona i potvrda fiskalne politike u narodnim skupštinama; i prevlast većine.

Ovaj sistem vlade — države — političke konstitucije ima težnju da se sve više komplicira, ali on time ni osobama, ni svojini ne pruža veće garancije niti postaje moralniji. Njegov cilj je: prosvjeđivanje i opravdavanje pokornosti građana državi; pokornost siromaha bogatašu; običnog čovjeka plemiću; radnika parazitu; laika svećeniku; buržuja vojniku. Zato je prvi član ovog sistema očaj, a posljednji smrt.

Država je dakle organizam za održavanje nejednakosti, potčinjavanje i ugnjetavanje ljudi. To nije prirodni red stvari koji treba postojati u skladu sa svojstvima čovjeka. Ona je zato kočnica da se organizira pravedni poredak. Ali, ako država proizlazi iz ekonomske nejednakosti i neravnoteže interesa, ona je u isto vrijeme i organ eksploatacije, potčinjavanja i nasilja. Međutim, društvena je nejednakost, kao i država, slučajnost a ne zakon društvenog razvoja. Zbog toga nije dovoljno reći da je država nužno zlo, već i to da njega treba ukloniti i dati odgovor na pitanje kako to učiniti.²⁴ Dosadašnji tok historije pokazuje, smatra Proudhon, da se to ne može ostvariti sredstvima političkog revolucioniranja i političke akcije. Da li se to može ostvariti demokratizacijom političke konstitucije društva? Ne, jer ne postoje dvije vrste upravljanja kao što ne postoje ni dvije vrste religije. »Narod nema veće svjetovno pravo u državi nego u crkvi, njegova uloga se sastoji u tome da sluša i vjeruje.«²⁵ U ovakvom sistemu narod nije suveren jer su sva njegova prava prenesena na organe s kojima on nema nikakve veze; opći izbori su lakrdija, a direktno zakonodavstvo i direktna uprava jesu iluzije. Jedina mogućnost i nada jest napuštanje iluzije jakobinizma i ostvarivanje političkog i društvenog cilja i principa: nikakve partije. Nikakva vlast. Apsolutna sloboda čovjeka i građanina. Anarhija.

S onu stranu stare politike i stare religije, društvo postupno ostvaruje svoj novi poredak, svoj vlastiti organizam, ostvarujući društvenu konstituciju koja za principe ima: beskonačnu mogućnost usavršavanja jedinke i vrste; časni karakter rada; jednakost životnih mogućnosti; istovjetnost interesa; prestanak antagonizma; sveopći karakter blagostanja, suverenu vlast razuma, apsolutnu slobodu čovjeka i građanina. Glavni oblici njenog ozbiljenja su: podjela rada kojom se klasifikaciji naroda po kastama suprotstavlja klasifikacija po radinostima; kolektivna snaga, princip radničkog udruženja, koja je zamjena vojsci; trgovina, konkretni oblik ugovora koji zamjenjuje zakon; jednakost u razmjeni; konkurencija; kredit koji centralizira interese kao što je hijerarhija vlade centralizirala pokornost; ravnoteža vrijednosti i svojine.

Ako je stari poredak zasnovan na autoritetu i vjeri, to znači utemeljen po božanskom pravu, novi je poredak zasnovan na spontanoj djelatnosti industrije suglasno s društvenim i individualnim razumom, to jest on je po ljudskom pravu. Politički poredak je poredak zakona, a ekonomski poredak poredak ugovora. Temeljne principe i razlike između političke i društvene kon-

²⁴ Proudhon, *Idée . . .* p. 183.

²⁵ *Ibid.* p. 208.

stytucije, Proudhon će, u svom glavnom djelu *Idée générale de la Révolution au XIX siècle*, sintetizirati ovako: umjesto vlade — industrijska organizacija; umjesto zakona — ugovori; umjesto političke vlasti — ekonomske snage; umjesto starih klasa građana, plemstva i onih koji nisu plemstvo i proleterijata — kategorije i specifičnosti funkcije, poljoprivrede, industrije, trgovine itd; umjesto javne snage — kolektivna snaga; umjesto stalne vojske — industrijska udruženja; umjesto policije — istovjetnost interesa; umjesto političke centralizacije — ekonomska centralizacija. To je poredak bez funkcionara, duboko intelektualno jedinstvo, intelektualna centralizacija ekonomskih snaga. Otuda je društvena konstitucija imanentna čovjeku i njegovim svojstvima. Ona je novi poredak, poredak zasnovan na organskoj vezi slobodnih i suverenih individualnih volja, koji se ostvaruje kroz harmoniju njihovih interesa, a ne u vještačkoj centralizaciji što je ostvaruje država.²⁶ Time se ukidaju klase i klasni antagonizmi a sporovi između slobodnih individuuma rješavaju se sporazumno a ne bunama, revolucijama i nasiljem. Ukida se vladavina čovjeka nad čovjekom jer je ukinuta eksploatacija čovjeka od strane čovjeka. Ovaj poredak jest realizacija Proudhonovih postavki: Izvan čovječanstva nema boga. Izvan slobode nema vlade. To je socijalizam koji je suprotan vladarskom sistemu: to je rastvaranje centralizirane i autoritarne države u ekonomskoj strukturi društva; to je anarhija gdje je sloboda majka poretka.

Poredak i sloboda, autoritet i rad, politika i ekonomija su u suprotnosti. Društvo je u sveopćoj krizi. Jedini izlaz jest revolucija. Ona proizlazi iz nužnosti, prirode stvari, neminovnosti događaja, iz porasta potreba i ideja i njoj se suprotstavljati jest zločin. Društveni je razvoj za Proudhona, sličan evoluciji prirode. To je organsko stvaranje novoga prema vječnim zakonima rada i logici čovječanstva. Revolucija je zato organska i stvaralačka ekspanzija organske snage, razvitak društva iznutra prema vani. Spontani razvoj, intimno konstituiranje društva, preobražaj onoga što se može preobraziti. Ona se zasniva na inicijativi masa, to je revolucija na osnovi sporazuma građana, revolucija putem slobode. Revolucija se izvodi iz utrobe naroda, iz dubine rada. Ona je suprotna revoluciji putem diktature i despotizma, to jest revolucije odozgo.²⁷ Revolucija je za Proudhona, legitimna samo ako je spontana, pacifistička i tradicionalna. To je proces koji se ostvaruje legitimno uz suglasnost postojećeg poretka i po njegovim zakonima i ustavu.²⁸ Otuda se Proudhon suprotstavlja starom i novom shvaćanju komunizma jer je on svrgavanje ličnosti u ime društva. On je po Proudhonu, nepravedan, odvratna tiranija, jer porobljava individue da bi oslobodio masu.

Jedino društvo, masa, obdarena razumom može samo sebe revolucionirati, jer jedino ono može razumno razviti svoje sposobnosti. Uostalom sve su revolucije, kaže Proudhon, izvedene spontanošću naroda. Jakobinizam je stajalište da su društvene revolucije cilj a političke revolucije sredstvo. Otuda

²⁶ *Ibid.* p. 328

²⁷ Proudhon, *Oeuvres choisies*, éd. Gallimard, Paris, 1967, p. 349

²⁸ Proudhon, *Idée . . .* p. 428

U pismu Marxu od 17. marta 1846. Proudhon sažima svoja shvaćanja ovako: »Mi ne smijemo isticati revolucionarnu akciju kao sredstvo socijalne reforme, jer bi ta tobožnja akcija bila prosto-naprsto obraćanje sili, samovolji, ukratko — protivurječnosti, zato postavljam sebi cilj: pomoću izvjesne ekonomske kombinacije vratiti društvo bogatstva koja su otišla od njega . . . Drugim riječima okrenuti u političkoj ekonomiji teoriju svojine protiv svojine da bi se osigurala sloboda i jednakost.«

je za Proudhona politička revolucija cilj a socijalna revolucija sredstvo. Cilj revolucije jest ostvarivanje takvog poretka koji će isključiti eksploataciju i sve dohotke koji nisu rezultat rada, to jest ostvarivanje društvene konstitucije, i s njom u skladu, i u njenoj funkciji, cjelokupne organizacije društva. To je poredak sam po sebi zasnovan na ravnoteži interesa i svojine: on se ostvaruje principom mutualizma u socijalnoj ekonomiji i principom federalizma u društvenoj organizaciji. Mutualizam ili garantizam u ekonomiji, prenesen u političku sferu dobiva ime federalizam. U toj jedinstvenoj sinonimiji, zaključuje Proudhon, dana je cjelokupna revolucija: ekonomska i politička.²⁹

U skladu s tim shvaćanjem čovjeka i društva te društvenog organiziranja i smisla i mogućnosti revolucionarnog razvoja Proudhon poima klase i klasnu borbu. Osnovni kriterij za definiranje klasa i određivanje klasne pripadnosti jest za Proudhona dohodak. Otuda za njega u kapitalizmu postoje dvije osnovne klase: buržoazija i radnička klasa. Između tih dvaju klasa nalazi se srednja klasa, ona je radna klasa kao i radnička, ali s obzirom na svoj dohodak ona ipak sačinjava donji sloj buržoazije. Klasna borba odvija se između bogatih i siromašnih i ona proizlazi iz suprotnosti njihovih interesa. Međutim, klase i klasna borba, kao i politička konstitucija kojoj pripadaju, rezultat su pogrešne organizacije društva. Pravedni princip — prirodno stanje nije različitost već jedinstveno interesa klasa, jer između bogatih i siromašnih postoji zajednički interes a on proizlazi iz težnje čovječanstva da se organizira pravedan poredak koji podrazumijeva ukidanje kapitalističke eksploatacije, i svakog najamništva. Mogućnost ozbiljenja te ideje Proudhon vidi u klasnom kompromisu, to jest u uspostavljanju umjerenog vlasništva i bogatstva u društvu i to putem poopćenja srednje klase.³⁰ To je, kako će Proudhon reći, udovoljavanje interesa proletarijata bez narušavanja stečenih prava buržoaske klase. To izjednačavanje, uravnoteženje ili klasno izmirenje ne može se ostvariti sredstvima revolucionarne akcije već samo sporazumno. Buržoazija će to izmirenje prihvatiti jer je ono zasnovano na principu pravde, a iz toga što joj, historijski gledano, prijete opasnost od proletarijata. Za sporazum s buržoazijom proletarijat treba pripremiti i to prosvjećivanjem. Klasno izmirenje znači: povratak buržoazije u okvire starog jedinstva i odricanje proletarijata od ideje revolucionarne vlasti i revolucionarne diktature. Otuda će Proudhon svoju političku doktrinu sažeti u zaključku: izmirenje to je revolucija, videći u njemu ozbiljenje svoga cilja: očuvanja srednje klase od propadanja i njeno inauguriranje u snagu, um i princip novog poretka.

III

Nastavljajući se na svoje prethodnike Proudhon osnovnu ekonomsku snagu, to jest osnovu društva vidi u razmjeni o kojoj ovisi proizvodnja i cjelina društva i odnosa u njemu, jer vrijednost ne proizlazi iz proizvodnje već iz prometa. »Ustanoviti pravdu u razmjeni, regulirati opticaj, znači istovremeno regulirati potrošnju i proizvodnju i preobraziti i vlasništvo i najamninu.«³¹ Otuda je, za Proudhona vrijednost (prodajna) ugaoni kamen ekonomske

²⁹ Proudhon, *De la Capacité politique des classes ouvrières*, éd. Rivière, Paris, 1927, p. 198.

³⁰ Proudhon, *Les Confessions* . . . p. 354.

³¹ Proudhon, *Oeuvres Choisies*, p. 134.

zgrade,³² a osnovni oblik kapitala kamatonosni kapital. Svojstvo svih proizvoda da službe čovjekovom održanju jest, za Proudhona, upotrebna vrijednost, a njihovo svojstvo da se međusobno razmjenjuju jest prometna vrijednost. Pitajući se kako upotrebna vrijednost postaje prometnom vrijednošću, Proudhon iz toga procesa isključuje troškove proizvodnje i konkurenciju, da bi troškove proizvodnje uveo kao sintezu upotrebne i prometne vrijednosti. Time troškovi proizvodnje postaju sintetička ili konstituirana vrijednost. Isključujući konkurenciju i pretpostavljajući unaprijed korisnost proizvoda Proudhon zaključuje da je samo rad izvor vrijednosti. Prema tome vrijednost svakog proizvoda utvrđuje se prema radu utrošenom za njegovu proizvodnju. Mjera rada jest vrijeme.³³ Konstituirana vrijednost jest vrijednost nekog proizvoda, a ona se dakle konstituirana radnim vremenom sadržanim u proizvodu. Time se osigurava ekvivalentna razmjena, to jest postiže se to da u razmjeni svaki proizvođač dobiva pun proizvod svog rada. Da bi pomoću konstituirane vrijednosti zasnovao novi socijalni poredak, Proudhon toj teorijskoj osnovi dodaje i praktičnu nadgradnju: organizaciju banke za razmjenu. Banka određuje vrijednost robama na temelju radnog vremena koje je u njih utrošeno.

Do cijene proizvoda banka dolazi na temelju iskustva u proizvodnji pojedinih roba. Ona osigurava da svaki proizvođač dobiva pun proizvod svog rada. O vrijednosti pojedinih roba banka izdaje potvrde koje omogućuju kupovinu roba, bilo u banci, bilo kod drugih proizvođača. Tako svaki proizvod postaje tekući novac i time je novac kao novac suvišan. Banka omogućuje uzajamno kreditiranje i to kreditiranje bez kamata. Tim Proudhon dolazi do kraja svojih zamisli: ukinuće kamata jest osnova novog poretka. Iz ove konstrukcije Proudhon izvlači svoje egalitarne principe i reformatorske ideale: ukidanje nejednakosti i eksploatacije jer se razmjenjuje jednaka vrijednost za jednaku vrijednost, odnosno odgovarajući rad za odgovarajući rad. Nestaju klase i klasne suprotnosti; ukidaju se kapital, profit i renta i kapitalistički način proizvodnje.

Radne mase postaju pozitivno i efektivno suverene, jer im pripada cijeli ekonomski organizam: rad, kapital, kredit, svojina, bogatstvo. One su gospodari organskih funkcija društva i time zbiljski subjekti zajednice.³⁴

Kraj proizvoljnosti i anarhije cijena, to jest konstituiranje vrijednosti dovodi Proudhona do zaključka da privatno vlasništvo ne samo što nije krađa, nego je ono izraz odgovarajućih pravednosti. U privatnom vlasništvu postoji istovremeno nepravda i sloboda. Pomoću uravnoteženja društvenih odnosa moguće je smanjiti nepravdu u korist slobode. Uravnoteženje vlasništva nije njegovo ukidanje. Vlasništvo okruženo garancijama odnosno uravnoteženo, kao sitni posjed, jest garancija slobode, jer jedino vlasništvo rođeno iz autonomije razuma i poštivanja individualnih zasluga, osigurava neovisnost i proporcionalnost.³⁵ Zemljišna vlasništva i vlasništvo nad stanovima treba da budu individualni.

Na temelju konstituirane vrijednosti i organizirane ekvivalentne razmjene ekonomske, organske snage društva, organiziraju se na principu mutua-

³² Proudhon, *System des Contradictions économiques ou philosophie de la misère*, ed. Rivière, Paris, 1923. t. I, p. 90.

³³ *Ibid.* p. 113

³⁴ Proudhon, *De la Capacité* . . . p. 216

³⁵ Proudhon, *Oeuvres Choisis*, p. 116–117

lizma.³⁶ Mutualizam ili ideja pravde u ekonomiji jest uzajamnost, sredina, balansiranje, uravnoteženje, pravedna razmjena, to je usluga za uslugu, vrijednost za vrijednost, kredit za kredit, garancija za garanciju.³⁷ On je rješenje svih društvenih protivriječnosti, i uz pomoć njemu svojstvenih institucija jest princip društva, odnosno njegov zakon. To je socijalni ugovor kojim svaki građanin stavlja na raspolaganje društvu svoju ljubav, um, rad, usluge, svoje produkte i svoju imovinu u zamjenu za žrtve, ideje, radove, produkte, usluge i imovinu drugih ljudi, a pri tome se razmjere prava svakoga određuju vrijednošću njihovih doprinosa. Taj ugovor treba da bude slobodno prihvaćen i potpisan od svakog sudionika i on ostavlja svakome tko ga zaključuje cjelovitost, to jest integritet njegovom radu, dobrima i vlasništvu. To je organska veza slobodnih i suverenih individualnih volja zasnovana na dogovaranju i harmoniji interesa. To je poredak slobode.

Na tom principu organiziraju se i djeluju industrijske i poljoprivredne asocijacije. Industrijske asocijacije (radnička društva) konstituirane na temelju dobrovoljnog sudjelovanja pojedinaca koji putem ugovora formiraju kolektivnu svojinu, čine osnovu organiziranja rada i proizvodnje u velikim industrijskim poduzećima. Asocijacija je u odnosu na državu potpuno neovisna. Njen je bitni karakter partikularizam.³⁸ Udruženi, slobodni i ravnopravni proizvođači raspolažu kolektivnom svojinom u skladu sa svojim potrebama i interesima, a svaki radnik ima odgovarajući udio u svojini. Odluke u asocijacijama donose kolektivi. Industrijske asocijacije, putem ugovora, zasnivaju odnose sa drugim društvima i pojedincima tvoreći time ekonomsko jedinstvo, ali zadržavajući individualnost i slobodu. Ovime industrija formira industrijsku federaciju. Zemljovlasnici formiraju svoju asocijaciju preko zadruga i komuna. Putem ugovora industrija i poljoprivreda formiraju industrijsko-poljoprivrednu federaciju.

Tako je Proudhonov sistem organske organizacije društva izgrađen i on će zaključiti da se sve njegove ekonomske ideje mogu sažeti u tri riječi: industrijsko-poljoprivredna federacija. Jer, industrijsko-poljoprivredna asocijacija omogućuje radniku da bude individualni stvaralac i slobodna ličnost, a nadničaru da postane gospodar.

IV

Iz ekonomske organizacije na osnovama mutualizma, Proudhon izvodi političku organizaciju društva. Vlada je sistem garancija: isti princip uzajamne garancije koji svakome treba osigurati obrazovanje, slobodno korišćenje vlastitih sposobnosti, vršenje posla, uživanje njegove svojine, razmjenu proizvoda i usluga i time osigurati svima pripadnicima društva podjednako: rad, pravdu, mir, jednakost i umjerenu vlast.³⁹

Federacija je, za Proudhona, ugovor kojim se jedan ili više starješina porodice, jedna ili više komuna, jedna ili više grupa komuna ili država, obvezuje recipročno i ravnopravno jedni prema drugim, za jednu ili više određenih stvari, koja obveza dolazi tada isključivo u nadležnost delegata federacije.⁴⁰ Prema ugovoru politički suverenitet, građanska vlast i kooperativni

³⁶ Proudhon, *Idée* . . . p. 276

³⁷ Proudhon, *De la Capacité* . . . p. 132

³⁸ *Ibid.* p. 189

³⁹ *Ibid.* p. 197

⁴⁰ R. Pavičević, *Država kao konfederacija komuna*, str. 137.

utjecaj koordiniraju se između oblasti, kotara, komuna itd. Jedinstvo je sadržano u pravu koje jedna drugoj daju razne grupe: da uzajamno upravljaju same sobom i da se prema svojim susjedima ponašaju prema određenim principima; da se štite u interesu vlastitih pothvata i pomažu u nevolji. Vlada time bdi nad izvršavanjem ugovora i poboljšavanjem opće stvari.⁴¹ Time mutualizam ili garantizam prenešen u političku sferu dobiva ime federalizam.⁴² Politika je dakle rezultat ekonomije. Politički i ekonomski poredak su jedan te isti poredak, jedan jedini i isti sistem zasnovan na jedinstvenom principu uzajamnosti.⁴³ Federalni ugovor zasniva se na principu suverenosti svake jedinice u odnosu na zajednicu, odnosno na suverenosti naroda, čovjeka i građanina. Država jest konfederacija tih zajednica. Jedinice federacije mogu iz nje istupiti i raskinuti ugovor, ad libitum.⁴⁴ Suverenitet ugovarača služi kao pozitivna garancija za slobodu država, komuna i jedinica, jer svaka centralizacija donosi tiraniju umjesto slobode. Ovim je, za Proudhona, konstituirana efektivna suverena vlast radnih masa, koje vladaju i upravljaju kao kolektivne snage. Proudhon će otuda zaključiti da to više nije apstraktna narodna suverenost kao u Ustavu od 1793. ili kao u Rousseauovu Društvenom ugovoru.⁴⁵

Centralnu vlast u federaciji ima skupština federacije (konfederacije) koja je sastavljena od delegata država, to jest prirodnih organa lokalnih interesa. Oni iznose, zastupaju i brane interese i stavove svojih provincija, odnosno komuna, ali su prirodno upućeni na izmirenje, uravnoteženje, to jest donošenje odluka koje su najbolje za sve, i to postižu usaglašavanjem.⁴⁶ Skupština je zakonodavno i izvršno tijelo u poslovima koji su predviđeni federativnim ugovorom. Federacija ima budžet i federalnu armiju koja služi samo za poslove federacije, odnosno konfederacije. Proudhon je smatrao da svaka konfederacija mora imati zajedničko tržište i carinsku uniju u kojoj bi uz odgovarajuća ograničenja vladala sloboda razmjene, i snivao o Sjedinjenim državama Evrope kao konfederaciji konfederacija.

Osnovna prirodna jedinica društva jest, za Proudhona, porodica. Ona je sastavljena od članova nejednakih sposobnosti, to jest žena i djeca koji do punoljetnosti nisu sposobni za proizvodnju i upravljanje. Što se tiče proizvodnje i upravljanja ženom se, kaže Proudhon, ne uračunava, ona je pridodata svojem mužu. Otuda je za Proudhona brak zajednica moći i ljupkosti. Moći muškarca i ljupkosti žene.

Budući da u porodici nema ekonomski jednakih i ravnopravnih članova, to se ona ne zasniva na principu mutualizma, već na principu prirodnog, moralnog autoriteta starješine porodice. U šire asocijacije porodica se uključuje na osnovi ravnopravnih ugovora.

Komuna je prirodna zajednica i osnovna društveno-ekonomska i politička zajednica. Ona je, za Proudhona, kao i čovjek, jedino suvereno biće.⁴⁷ Ona je dakle, suverena zajednica slobodnih i suverenih individua, to jest starješina porodica ili građana. Komune su države same, sa svojim sudstvom, administracijom, upravljanjem, zakonodavstvom itd. Odluke šire zajednice

⁴¹ Proudhon, *De la Capacité* . . . p. 198

⁴² *Ibid.*

⁴³ *Ibid.* p. 215

⁴⁴ *Ibid.* p. 207

⁴⁵ *Ibid.* p. 216

⁴⁶ *Ibid.* p. 279

⁴⁷ *Ibid.* p. 285

važe za komunu jedino kad ih ona prihvati. Najviši organ u komuni jest municipalni savjet, a to je predstavničko tijelo izabrano od svih građana i starješina porodice izabranih neposrednim glasanjem.

Šire teritorijalne grupe su provincije koje ujedinjuju ljude sa zajedničkim narječjem, običajima, kulturom, religijom, itd.

Princip autoriteta i princip slobode za Proudhona su, dva opća principa koji određuju sudbinu čovjeka i svijeta. Princip autoriteta ostvaruje se u porodici, produžuje u patrijarhatu, civitasu, monarhiji i teokraciji, dok je princip slobode oličan u ljudskoj ličnosti, i kao što je duh suprotstavljen materiji tako da je sloboda suprotstavljena autoritetu. Politički ugovor jest suglasnost individualnih slobodnih i suverenih volja i ličnosti. Otuda Proudhon izvodi ideju federacije suprotstavljajući autoritetu, političkoj državi, prinudi, reprezentaciji itd. slobodnu individuu, slobodu, pravdu, komunu i federaciju.

Zato je za njega, federalizma politički oblik čovječanstva, jer on predstavlja primjenu mutualizma i ekonomske solidarnosti na najvišem nivou.

V

Metodologijsko-teorijsku kritiku Proudhonovih shvaćanja Marx je izložio u spisima: *Bijeda filozofije i Prilog kritici političke ekonomije*, te u pismima Annenkovu, (1846), Schweizeru (1865) i talijanskim radnicima (1874). Marx je pokazao da teorijska osnova Proudhonove doktrine proizlazi iz nepoznavanja osnovnih elemenata buržoaske političke ekonomije,⁴⁸ odnosno iz utopističkog tumačenja Ricardove teorije vrijednosti što je osnova Proudhonove nove nauke.⁴⁹ Otuda slijedi da Proudhon prometnu vrijednost koja čini osnovu njegove cjelokupne doktrine, poima nejasno i polovično.⁵⁰ Praktična nadgradnja koja je na ovu teoriju uslijedila, kako pokazuje Marx jest obična reprodukcija mnogo starijih i znatno bolje razrađenih sistema.⁵¹

Što se tiče revolucionarne teorije o društvenoj jednakosti, slobodi i oslobođenju, koju je Proudhon izveo iz vrijednosti mjerene radnim vremenom, ona bi za radnički pokret značila samo moderno ropstvo, umjesto oslobođenja proletarijata, to jest dotjerala bi radnika, pokazuje Marx, na minimum najamnine.⁵²

Što se tiče Proudhonovih političkih i filozofskih spisa, Marx zaključuje, da oni sadrže iste protivurječnosti i dvojaki karakter, kao i ekonomski radovi, te da imaju samo lokalno-francusku vrijednost.⁵³

Proudhonova doktrina, piše Marx, ne prelazi granice buržoaskog svijeta, jer se ona konstituira na buržoaskim idejama i principima, koje su za Proudhona nepromjenjive i vječne, i unutar kojih on pokušava naći sintezu, njihovo uravnoteženje, što je utopistička iluzija, jer je postojeći način ravnoteže među njima jedino moguć.⁵⁴ Proudhon se ne pita o ukidanju odnosa i protivurječnosti

⁴⁸ K. Marx, *Pismo Schweizeru*, K. Marx, F. Engels, *Odabrana pisma*, Kultura, Zagreb, 1955, str. 194.

⁴⁹ »Određivanje vrijednosti radnim vremenom za Ricarda je zakon razmjernosti vrijednosti, dok je za Proudhona sinteza upotrebne i razmjernosti vrijednosti. Ricardova je teorija vrijednosti naučno tumačenje suvremenog ekonomskog života, teorija vrijednosti g. Proudhona utopističko je tumačenje Ricardove teorije« (K. Marx, *Bijeda filozofije*, str. 46).

⁵⁰ K. Marx, *Pismo Schweizeru*, str. 192

⁵¹ *Ibid.* str. 194

⁵² K. Marx, *Bijeda filozofije*, str. 92—93

⁵³ K. Marx, *Pismo Schweizeru*, str. 194

⁵⁴ K. Marx, *Pismo Annenkovu*, K. Marx, F. Engels, *Odabrana pisma*, str. 101.

građanskog svijeta, već o njegovu uravnoteženju. Otuda on traži novu, reformatorsku formulu buržoaskog svijeta, formulu njegove harmonizacije polazeći od interesa i ideja sitne buržoazije. Otuda je, za Marxa, Proudhon sitni buržuj, odnosno filozof i ekonomist sitne buržoazije.⁵⁵

Svojim osobnim opredjeljenjem i idejama: obrana sitne svojine, program socijalne reformacije, poricanje revolucije, pomirba klasa itd. Proudhon je ostao u domenima ideja, principa i odnosa buržoaskog svijeta. Proglašavajući principe buržoaskog svijeta vječnima za Proudhona je do građanskog društva povijest postojala. Više je nema, odnosno ona je završena: ostaje buržoaski svijet kao nepromjenjiv i vječan. Suvremenost protivurječne i zavodljive, Proudhonove političke doktrine, proizlazi danas iz suvremenosti buržoaskog svijeta i javlja se u okviru pokušaja njegove harmonizacije i očuvanja, ali i kao rezultat historijsko-teorijskog oportunističkog radničkog pokreta i marksizma.

---

⁵⁵ K. Marx, *Pisma Annenkovu*, str. 103.